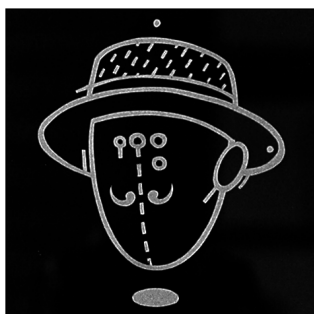

KISS ANDRÁS

JAKÓ ZSIGMOND (1916–2008)

Túlélés, kényszerpálya, alkotás

Ebben a korszakban a becsületes, a szakma szabályaihoz ragaszkodó kutatók túlélési lehetősége az óvatosság és az elvek feladása nélküli alkalmazkodás volt.

Úttörő és alapozó volt az erdélyi magyar történetkutatásban és -írásban, aki – miután számos sorstársával együtt a kérlelhetetlen történelmi események kényszerpályára térítették – a járható úton továbbra is következetesen a mesterség szabályai szerint végezte azt a munkát, amire elhivatottságot érzett.

Születésének hetvenedik évfordulóján tisztelői munkásságát összefoglaló tanulmánnyal,¹ valamint addig megjelent írásai könyvészetével köszöntötték.² A születése nyolcvanadik évfordulójára kiadott *Emlékkönyv*ben közölt, majd 2006-ig kiegészített könyvészete jóformán felöleli egész életművét.³ Életéről, munkásságáról, szemléletéről az említett könyvészet II. fejezetében feltüntetett interjúkban beszél, a róla szóló írásokról pedig a III. fejezet tájékoztat. De ezek közül az 1945 és 1990 közöttiekben saját és a kérdezők hibáján kívül számolnunk kell a korra jellemző visszafogottsággal, az ön- és másfajta cenzúrákkal. Beszélgetései közül leginkább azokból meríthettünk, amelyek a megélt több mint kilencven esztendején átívelve szólnak az utolsó pillanatig szellemileg friss, a végzetes kórral szembenező életéről, pályájáról és művéről.⁴ A kutató tehát egy hosszú alkotó élet megbízható forrásai alapján vizsgálhatja a Jakó-életmű geneziséét, értékelheti minőségét és időállóságát. Ez szakszerű tudománytörténelmi feladat, amire az erre nem szakosodott szerző nem vállalkozhat. Azonban mint aki közelről követhette munkásságát, bőven merített írásaiból, megkísérli összegezni az életpályát és -művet, mindig

Részlet a Jakó Zsigmond 90. születésnapján elhangzott köszöntő kiegészített szövegéből.

szem előtt tartva a változó korszakokat és az alkotás lehetőségeit. Hiszen életútja során három főhatalom-változást ért meg, és szenvedő alanya volt egy olyan társadalmi rendváltásnak, amely nem forradalmi úton következett be, hanem egy nagyhatalom fegyvereinek erejével.

Jakó Zsigmond 1916. szeptember 2-án született Biharfélegyházán, ahol agrármérnök édesapja egy magyarországi viszonylatban nagybirtoknak minősülő uradalomban gyümölcsöztette szaktudását. Élete első éveit a nagybirtokhoz tartozó Ágostmajorhoz kötik, de a magyar társadalomban akkor impériumváltozás néven emlegetett, az első világháborút követő főhatalom-változás annyi magyar családehhez hasonlóan a Jakó család életébe is beleszólt. A család az akkor már Romániához csatolt nagyapai birtokra, Micskére költözött. Jakó Zsigmond életpályája tehát vidékről indult, amely az évszázadok folyamán kiapadhatatlan tiszta forrása volt a magyar kultúrának, felmenői pedig a vidéki birtokos réteghez tartoztak.

Elemi és középiskolai tanulmányait követően 1934-ben beiratkozott a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészeti karára, a történelem, latin, művészet-történeti szakra. Az egyetemi életben járatlan fiatalember szilárd céltudatossággal igyekezett tájékozódni történészi szakosodását illetően. (Nem tudunk arról, hogy kora művelt fiataljaihoz hasonlóan elkötelezettje lett volna akár a Szabó Dezső, akár a Németh László nevével fémjelzett szellemi mozgalmak valamelyikének, illetve aktív tagja lett volna valamelyik diákszövetségnek. Arról sem tudunk, hogy különösebben érdekelt volna a népi és urbánus irodalom körüli vita. Mint ahogy arról sem, hogy később, a könyv- és művelődéstörténet elkötelezett kutatójaként munkáihoz elengedhetetlen széles körű műveltsége mellett a kortárs irodalom is különösebben érdekelt volna.⁵ Annál jobban érdekelté azonban a történeti szakirodalom, amit folyamatosan nyomon követett. Már egyetemi hallgató korában elkezdte rendszeresen beszerezni ennek termékeit, amelyeket könyvtári örökségeire építve, közismert következtetéssel gyarapított, létrehozva a legteljesebb és nagy értékű erdélyi történeti magánkönyvtárat. Rövid tájékozódás után a történetkutatás mellett döntött. Ez annyira szilárd és következetesen követett választása volt, hogy a bölcsészhallgatók zömétől eltérően nem is iratkozott be a Tanárképző Intézetbe.

A budapesti egyetemen akkor a történelemoktatás virágkorát élte. Olyan neves egyetemi tanárok előadásait hallgatta, mint Szentpétery Imre, Domanovszky Sándor, Hajnal István, Mályusz Elemér, Hóman Bálint és Szekfű Gyula.⁶ A már középiskolás korában, Hajdúbozsórményben fegyelemre és kemény helytállásra nevelt diák úgy vélte, az életében felmerült kérdéseire Mályusz Elemér népiség- és településtörténeti előadásain és az azóta történeti iskolaként elismert Mályusz-szemináriumában kapja meg a választ. Elhatározásától az sem tántorította el, hogy az egyetemi hallgatók berkeiben az a hír járta, Mályusz professzor kérlelhetetlenül szigorú, és megköveteli a felállított mércének megfelelő eredményeket. Választásával eldőlt, hogy a fiatal egyetemi hallgató a medievisztika és a kora újkori történelemben való szakosodás útjára lépett. Doktori disszertációját pátriájáról, Biharról írta meg *Bihar megye a török pusztítás előtt* címmel. A Budapesten 1940-ben megjelent művet több kiváló történész ismertette. Egész életében kitüntető elismerésnek tekintette, hogy a doktorátus megszerzése után Mályusz professzor maga mellé vette gyakornoknak, és ezáltal részt vehetett a Település- és Népiségtörténeti Intézet szervezési munkálataiban. További elismerésként 1942-ben kötetben kiadott disszertációja megkapta a Magyar Tudományos Akadémia Kőrösi Flóra-jutalomdíját.

Ausztriai tanulmányút után és a Magyar Országos Levéltárban elsajátított korszerű archivisztikai ismeretekkel 1941-ben Kolozsvárra helyezik, az egyetem mellett a legtekintélyesebb tudományos intézménybe, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kereteibe tartozó Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárába. Itt szembesül Kelemen Lajos élet-

művével, az erdélyi magyar levéltárképzőktől begyűjtött levéltári anyaggal, azzal a páratlanul gazdag gyűjtőlevéltárral, amit Kelemen Lajos a korszerű levéltári szemlélettel, zömével teljes levéltárak begyűjtésével hozott létre. De felmérte azt is, hogy ennek az óriási forrásbázisnak a működését és használhatóságát jóformán kizárólag Kelemen Lajos bámulatos ismeretanyaga és páratlan memóriája biztosítja. Tisztában volt azzal, hogy az addig elért eredmények tiszteletben tartásával, a korszerű archivisztika szellemében és módszereivel az újítások elkerülhetetlenek. Meg kell állapítanunk, hogy az előtte álló feladatok valóra váltásához személyében mind az archivisztika, mind a történetkutatás terén alkalmas személy jelenik meg az erdélyi tudományosságban. Az erdélyi középkori és kora újkori történeti források nyelvének ismeretével, kiváló szakmai képzettséggel lát hozzá a munkához. Már 1942-ben az Erdélyi Tudományos Füzetek (a továbbiakban ETF) 133. kiadványaként megjelenik *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárának múltja és feladatai* című munkája, ami az említett felmérés alapján felvázolt munkaprogramnak tekinthető. Kelemen Lajos emberi nagyságát bizonyítja, hogy teljes mellbőséggel fiatal munkatársa célkitűzései mellé áll, így biztosítva az állandóságot és következetességet az új szemléletű levéltári munka valóra váltásához.⁷ A pályakezdő Jakó Zsigmond kedvezőtlen körülmények között látott munkához. A levéltári munkán, kiadványok szerkesztésén, saját kutatómunkáján kívül a háborúba sodort országban gondoskodni kellett a levéltári anyag biztonságos óvóhelyre szállításáról és elhelyezéséről is. Szakszerű évi jelentései a Levéltárban folyó munkálatokról, a jövőbeli tervekről úttörő jellegűek az erdélyi levéltári irodalomban.⁸ 1944-ben új tájékoztató jellegű levéltári segédletet indít *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára* címmel, a Levéltárban őrzött anyag könnyebb kutathatósága érdekében. A sorozat első füzetében Valentiny Antal közreműködésével a torockószentgyörgyi Toroczky család levéltárát ismerteti, és pedig a középkori iratokat regesztákban, az újkoriakat pedig a fasciculusként tartalmi bemutatásával.⁹ Ezzel egyidejűleg nem hanyagolja el egyéni kutatómunkáját sem. Ugyancsak 1944-ben megjelenteti *A gyalui vártartomány urbáriumi* című kötetét. A Mályusz-iskola szellemében és módszereivel megírt munka is úttörő alkotás az erdélyi konskripciók irodalmában. Az urbárium hiteles közzétételén túlmenően bevezetőjében a vártartomány népességének mélyreható vizsgálatával, jegyzeteivel a vizsgált terület valós múltját eleveníti meg. A mű időállóságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a vártartományhoz tartozó terület és népessége kutatásában szinte hat évtized elteltével is megkerülhetetlen forrás. Ugyanazzal a szemlélettel és módszerrel megírja Belsőszolnok és Doboka vármegye magyarságának újkori történetét.¹⁰ Ezt követően a történeti események az ígéretes alkotómunkát kényszerpályára terelik. A település- és népiségtörténet a kárhóztatott diszciplínák sorsára jut, annyi más tudományággal és kutatási tárggyal együtt. Azonban az említett kutatói vonulat egy késői hajtásának tekinthetjük Aranyosszék múltbeli társadalmának tömör összefoglalóját.¹¹

A Szolnok-Doboka magyarságáról szóló kötet, benne a Jakó-tanulmánnyal ma már könyvritkaság számba megy. Ez is a megjelenése évében bekövetkezett történelmi változások áldozata lett. A nyomdából alighogy kikerült könyvet Désen raktározták el, de a bekövetkezett kultúrapusztító korszakban jelentős magyar, román és német munkák tömegével együtt ennek is a papírzúda lett az osztályrésze, akárcsak Bónis György középkori hűbérisséggel és rendiséggel foglalkozó kötetének – vagy a Bolyai Tudományegyetem akkori döntéshozóinak elévülhetetlen szegyenére – Horváth Barna ugyancsak 1944-ben megjelent és az egyetemen tárolt *Angol jogelmélet* című kiváló művének is. Az 1944. október 11-én Kolozsvárra bevonuló szovjet hadsereg egy új korszak „beköszöntője” volt. Egy olyan korszaké, amely megszüntetett minden önálló létet, életformát, és szigorú sorompók közé szorította a szellemi tevékenységet, gondolkodást, alkotást. A sorompók pedig csak a párthűség, pártosság fe-

lé nyíltak meg. A történetkutatás terén megszabták a preferenciális témákat, alaposan „lekaderezett” személyeket, akikkel foglalkozni kellett vagy lehetett, kijelölték a „tiltott területeket”, és kilúgoztak az emberek tudatából minden olyan múltbeli értéket, amit „ideológiailag” károsnak minősítettek. Ez volt az a keret, amelyben a közösségi intézmények működhettek, amíg eleve elrendelt sorsuk beteljesedett – és ez volt az a keret, amelybe a további években Jakó Zsigmond kényszerpályája is beszorult.

Bár levéltárosi működése, egyetemi tanári tevékenysége, kutatói és történetírói munkássága párhuzamosan, olykor összefonódva haladt, a jobb áttekinthetőség érdekében a három munkaterületet külön-külön, egymást követően kíséreljük meg összefogni. [...]

Az egyetemi tanár: A jól képzett fiatal medievistát már Kolozsvárra érkezése után múzeumi levéltárosi beosztása mellett kinevezték a Ferenc József Tudományegyetem tanársegédjévé, majd egyetemi oktatói pályája a Bolyai Tudományegyetemhez kötődik. Ez az egyetem más volt, mint azok, amelyeket addig ismert. A pártállamnak kellemtelenné vált autonóm Kolozsvári Tudományegyetemet a hatalom a nemzetközi joggyakorlat megsértésével úgy szüntette meg, hogy taktikai okokból egy új magyar egyetemet létesített, a Bolyai Egyetemet. Nyilvánvalóan ideiglenes jelleggel, hiszen a párt kezdettől fogva nyilvánosan is ellenezte egy önálló magyar felsőoktatási intézmény létezését. Viszont az új intézményt teljesen saját intenciói szerint szervezte meg, úgyhogy ez az egyetem jóval az ország többi egyeteménél előbb vált a hatalom szempontjai szerint szervezett intézménnyé. Jakó Zsigmondnak tehát olyan univerzitashoz kellett alkalmazkodnia, ahol az oktatás folyamatába az egyetemi tanár addigi függetlenségét a pártbizottság, a tanulmányi igazgató, a szovjet tanácsos, fő ideológusok, tanszékvezetők, sőt a gazdasági hivatal munkáskáder beleszólásai korlátozták. A tanári karban pedig elismert szakemberek mellett képzetlen, a párt bizalmát élvező személyek jelentek meg. A tanárnak alkalmazkodnia kellett ahhoz, hogy vannak kiemelt témák, mint például a parasztháborúk, felkelések, forradalmak, a jobbagység, de még inkább a munkásmozgalom és a párt története. Mellőzték a városi polgárság történetét, és ha netán egy az „elnyomó osztályhoz” tartozó személyről nem lehetett elhallgatni elismerésre méltó tevékenységét, annak értékelésekor hozzá kellett tenni, hogy az illetőnek azonban „osztálykorlátai” vannak. Az előírt szemlélet mellett kötelező jelzőket kellett használni. Így, amíg részesei voltak a hatalomnak, Ana Pauker és Vasile Luca neve mellől nem hiányozhatott a „rettenthetetlen harcok”(vajnica luptătoare/vajnicul luptător) minősítés. Jakó Zsigmondra a középkori egyetemes történet, valamint a segédtudományok oktatását bízta. Nem tartozott az első hallásra magával ragadó előadók közé, ráadásul a középkor az akkori szemlélet szerint nem számított „jelentős” korszaknak, az „illetékesek” pedig a diákok figyelmét nagy igyekezettel terelték más korok és tudományágak felé. Az a diák azonban, aki figyelmesen hallgatta előadását, maradandóan értékes ismereteket halmozott fel jövőbeli pályájához. Az egyetemi tanár Jakó Zsigmondot ugyanis a nagy szak tudás, a lelkiismeretesség és a rárótt oktatói feladatok maradéktalan teljesítése jellemezte. Így például paleográfiai óráit mindig előre kiválasztott erdélyi oklevelek felhasználásával tartotta meg. Híressé váltak latin paleográfiai óráihoz erdélyi forrásokból gondosan készítettett hasonmás táblái. Az órákon pedig nem szorítkozott csupán a szövegek olvastatására, hanem a korszerű írástörténeti szemléletnek megfelelően diákjaival elemezte a kibocsátó kancellária vagy személy hatáskörét/társadalmi szerepét is. Nyugdíjba vonulása után pedig a segédtudományok oktatását folytató egykori kollégái előadásaihoz az ő kurzusának román fordítását használták.¹²

Tanársága idején bevezették az úgynevezett szakmai gyakorlatokat, amelyek keretében vizsgák után a diákokat egy-egy intézményhez osztották be, hogy ott részt

vegyenek annak munkájában. Ez az intézkedés nem volt népszerű sem a diákok, sem az intézmények körében. Ezért sok helyen a gyakorlatot afféle elővakációként kezelték. Jakó azonban ezt a feladatot is komolyan vette. A gyakorlatok során vezetésével igen hasznos munkát végeztek diákjai az Állami Levéltár raktáraiban az anyag rendszerezésével és rendezésével. Gyakran kivitte őket a Házsongárdi temetőbe is, ahol a hallgatók több, földbe süllyedt síremléket ástak ki, köztük a jelenleg legrégebb házsongárdi sírkövet, Felten Waida kolozsvári polgárét. Azért pedig, hogy a műemlék jellegű síremlékeket megóvják a pusztítástól, Sipos Gábor, Varga Árpád és társaik ezekre a a román *monument istoric* (műemlék) rövidítését jelző „MI” feliratot festették. A titokzatos felirat, abban a korban, amikor nem lehetett tudni, hogy ki áll egy-egy intézkedés mögött, egy ideig védelmet jelentett a megjelölt síroknak.¹³

Egyetemi tanárként Jakó Zsigmond tagja volt a Román Akadémia Történeti Intézetének is. Itt megbízást kapott, hogy vegyen részt a készülő *Documente privind istoria României*, a DIR-ként ismert középkori oklevéltár erdélyi, C sorozat munkálataiban. Tudatosan mellőztük a „szerkesztésében” kifejezést, mert a kor szokásainak megfelelően a kiadvány élén egy gondosan kiválogatott személyekből álló szerkesztőbizottság szerepelt, akik közül csak David Prodan volt jártas az erdélyi okleveles anyagban, de ő is kora újkori oklevelekkel foglalkozott, és a munkálatok irányításában valójában nem vett részt. Az irányítás a főszerkesztő, Mihail Roller kezében összpontosult. Ennek a sorozatnak az 1350-ig kibocsátott okleveleket magába foglaló kötetei a román forráskiadványok leggyengébb sorozatát képezik. Az erdélyi C sorozat szellemi munkásai a szerkesztőbizottság két kiváló medievistája, Francisc Pal és Jakó Zsigmond irányításával dolgozó szakértők voltak. A gondosan előkészített forrásokat ők másolták le korszerű átírási szabályokat követve, és normális körülmények között az átírt anyagot elő lehetett volna készíteni kiadásra. A munkálatoknak ebben a szakaszában következik be a korra jellemző torzulás külső hatásra. Egy, a főszerkesztőnek tulajdonított ostoba utasítás végrehajtásaként a közlésre alkalmas latin szövegeket le kellett fordítani románra, és a kötetekben ezek a fordítások jelentek meg, hogy – az utasításnak megfelelően – a „nép” is olvashassa a forráskiadványokat. (Az a szerencsétlen nép, amelynek soraiból sokakat akkor pofoztak be a szovjet kolhozok mintájára megalakuló termelőszövetkezetekbe, vagy néhány liter tej miatt szabotázs vádjával hurcoltak bíróság elé. A kisparosokat pedig hasonló módon szorították be szövetkezetekbe.) A nép ugyan nem olvasott forráskiadványokat, viszont ezzel a közlési módszerrel a kutatókat megfosztották attól a lehetőségtől, hogy az eredeti szövegeket használhassák. A fordításokat két kitérő latinista, egyetemi tanár, Teodor Naum és Ștefan Bezdechi készítette. Azonban ennél a műveletnél sem hiányoztak a „szakmai” utasítások. Ha a szövegben olyan szavak fordultak elő, amelyeknek latinból képzett román megfelelőjük volt, a fordítóknak nem ezeket kellett használniuk, hanem a Kárpátokon túli ószláv oklevelezésből kialakult terminológiát. A *communitas* és *universitas* (mint közösség) szavak fordításakor nem használhatták a *comunitate* szót, hanem csak az *obște* kifejezést, a *consilium* pedig nem lehetett *consiliu*, hanem kötelezően *sfat*. Egy másik ostoba eltorzulás az akkor „fokozódó osztályharc” (vagy a nemzettudat megsemmisítése?) jegyében történt és pedig a szöveg végén, a jelzetben. Az osztályellenség besorolású cédulák levéltárainak feltüntetése a jelzetben nem az egész művelt világban alkalmazott gyakorlat szerint történt, hanem a levéltár megnevezését egy kód helyettesítette. Így például az iktári Bethlen család levéltárának a kódja 16 XVI volt, a Jósika hitbizományi levéltáráé viszont 70 LXX.¹⁴

Ennek a „rendhagyó” DIR-sorozatnak Jakó Zsigmond közreműködésével volt azonban két kiemelkedő terméke is, amelyek úttörőnek és értékállóknak bizonyultak. Közülük elsőnek a forráskiadvány két bevezető kötetét említjük. Ezek szerzői a ku-

tatásokhoz nélkülözhetetlen segéd-alaptudományokkal foglalkoznak. Erdélyi viszonylatban az említett kötetekben a két kiváló medievista, Jakó Zsigmond és Francisc Pal tanulmányainak értéke elvitathatatlan. Jakó írásainak a tárgya az erdélyi vonatkozású 12–16. századi latin források paleográfiája, illetve a hasonló vonatkozású pecséttan a 16. század végéig. Francisc Pal oklevéltana a 11–15. századi hasonló vonatkozású okleveles anyaggal foglalkozik, akárcsak 11–15. századi vonatkozású kronológiája. Bár az ország történetírásában nem voltak ismeretlenek a hasonló munkák, ezek nyugati, főleg francia szerzők (Giry, Bouard, Prou) nyomán közelítették meg a tárgyalat diszciplinákat, és így jól ismertették az alapfogalmakat, ám példáikban is azok forrásjellegét tárgyalták, holott a hivatkozott szerzők által bemutatott írásbeliség időben sem az itteni írásbeliséggel, ezért e termékek is különböznek egymástól. Jakó Zsigmond és Francisc Pal tanulmányai azért úttörőek, mert tanulmányaikat elsőként alapozzák az erdélyi vonatkozású, jórészt itteni kancelláriák által kibocsátott okleveles anyagra. Ugyanakkor pedig alapvetőek, mert mind a mai napig nélkülözhetetlenek az itteni középkorkutatásban. Jakó Zsigmond esetében pedig azért figyelemre méltó a kötetben megjelent paleográfia, mert a népiség- és településtörténeti kutatásoktól a hatalmi szemlélet által „eltérített” kutató paleográfiai kutatásait írástörténetire szélesítve éppen jövőbeli kutatásai egyik fő vonulatát jelzi. A DIR-kötetek mellett az ugyancsak Jakó Zsigmond közreműködésével megjelent másik figyelemre méltó munka a teljes ábécét átfogó középkori latin szójegyzék, amely mind a mai napig az egyedüli ilyen jellegű mű. Az akkori évek szerkesztői torzításai azonban ebben a munkában is tetten érhetők, ugyanis nincsenek feltüntetve a szerzők.

Jakó Zsigmond egyetemi tanári pályája sem mentes a kor tüneteitől. 1947-ben ugyan kinevezik egyetemi rendes tanárrá, 1949-ben pedig osztályvezetői megbízást kap, de a felsőoktatásban 1952-ben bekövetkezett „Szent Bertalan-északájának” ő is áldozatul esik, akárcsak Szabó T. Attila. Jakó Zsigmond és Szabó T. Attila ugyan nem voltak párttagok, így hát nem az elvtársi leszámolások áldozatai, de az egész művellet feltárása megkívánja, hogy minden esetet a nagy összefüggések keretében külön vizsgáljunk. (Néhány héttel halála előtt, arra a kérdésre, pontosan mi volt ellene a vád, azt válaszolta, hogy erre nem válaszolhat tárgyilagosan, mert nem volt jelen az ülésen, csak hallomásból értesült egyről-másról. Viszont már az ülés előtt eljutott hozzá, hogy mivel vádolják, ezért ő egy, az akkori rektornak, Nagy Istvánnak címzett emlékiratban tisztázta magát a vádakát illetően, és ezt az emlékiratot szolgálati úton az akkori dékánnak, Cselényi Bélának adta át továbbításra. Miután évek múlva visszakerült az egyetemre, utána kívánt nézni beadványa sorsának, de nem találta nyomát sem a dékáni hivatalban, sem a rektorátuson.) Az egyetemről való eltávolításán kívül más gondok is tetézték nehezzé vált életét: kényszerlakhelyre „ítélt” szüleiéről és nagynénjéről is gondoskodnia kellett. Végül is intézeti külső munkatársnak megtartották, mert az itt folyó középkori forráskiadásban munkája nélkülözhetetlen volt. 1954-ben azonban ismét visszatérhetett az egyetemre. Viszont négy évtizednyi kiemelkedő egyetemi tanári munkája és elismert szakmai kiválósága ellenére – egy kedves barátom más összefüggésben használt megállapításával élve – a két egyetem, ahol tanított, nem tisztelte meg önmagát azzal, hogy államvizsgai szakdolgozat, illetve doktorátus vezetésével bízta volna meg. Nyugdíjba vonulását követően pedig nem kapta meg az emeritus professzor címet, ami doktorátus vezetésére jogosulttá tette volna.

Áttekintve egyetemi tanári pályáját, foglalkoznunk kell azzal a kérdéssel is, hogy hagyott-e Jakó Zsigmond maga után tanítványokat. Azokon az egyetemeken, amelyeken tanított, már nem működött az a szemináriumi rendszer, mint az ő szakosodása idején, és – mint említettük – sem szakdolgozatokat, sem doktori képzést nem írá-

nyított, amelyek alkalmasak lehetnek volna tanítványok képzésére. Mindezek ellenére tanítási módszereinek ismeretében válaszunk egyértelmű igen. Szemináriumai, paleográfiai, elsősorban latin paleográfiai gyakorlatai nyújtottak erre lehetőséget. Ezek minősége már önmagában felkeltette azon hallgatóinak érdeklődését, akik a középkori és kora újkori kutatások iránt vonzódtak. Közülük választotta ki azokat, akikkel megítélése szerint érdemes volt foglalkozni. Ezt követően figyelte pályájuk alakulását, munkásságukat, és az is előfordult, hogy addig még nem kellően tisztázott tematikák felé irányította őket. A jakói tanítás és indíttatás után önálló arculattal jelentkező tanítványok közül, akiknek értékét már saját nevük fémjelezte, megemlítjük a sajnos már néhai Tonk Sándort, a művészettörténész Kovács Andrászt és Sipos Gábort. De ide kell sorolnunk a szerencsétlen balesete következtében derékba tört pályájú Varga Árpádot, akinek a gyógyíttatása érdekében sokat tett, miután pedig kiderült, hogy gyógyíthatatlan beteg, Sipos Gábor segítségével nagymértékben segítette, hogy tovább dolgozhasson és közölhessen. Meg kell említenünk azokat a román hallgatóit is, akik közül ma már többen ismert medievisták, és Jakó Zsigmondot vallják tanítójuknak a latin nyelvű források közlését illetően, és születése kilencvenedik évfordulóján a *Colloquia* hasábjain köszöntötték őt. Tanítványai következő nemzedékei azok közül kerültek ki, akik nem voltak diákjai, de munkájukat az általa újraindított vagy kezdeményezett rangos forráskiadványok szerkesztőjeként irányította. Ezek közé tartoznak az Erdélyi Történelmi Források köteteiként megjelent erdélyi királyi könyvek „kancellistái”, a gyulafehérvári hiteleshelyi anyagot közlő, valamint az első Torda vármegyei protocollumot kiadó „nótáriusok”, akárcsak a cegei Wasslevéltár okleveles anyagának és az *Erdélyi okmánytár* kiadását folytató regesztázók. Ezek, a fiatal tanítványok már bizonyítottak, és azon az úton haladnak, hogy a mesterüktől elsajátított tudást saját elképzeléseikkel ötvözve önálló szakemberekként legyenek ismertek. Ehhez hozzá kell tennünk azt is, hogy az arra érdemesekkel órákat töltött munkája megbeszélésével. Nem volt könnyű Jakó Zsigmond tanítványának lenni. A hajdúböszörményi kemény fegyelem egyezett alkatával, ezért azt érvényesítette tanítványaival szemben is. Igényessége és állandó újabb, jobb megoldásra törekvése próbára tette tanítványait, de azok elkötelezettsége és mesterük iránti tisztelete meghozta az eredményt.

A kutató és történetíró termésének, ennek értékének leghitelesebb tanúbizonyossága munkásságának könyvésze. Ez felment bennünket az alól, hogy e területen végzett munkásságáról leltárszerűen szóljunk, viszont annak bemutatásával szeretnénk foglalkozni, hogy az orosz megszállás után milyen körülmények között, milyen légkörben volt kénytelen folytatni munkáját kényszerpályája vonulatain. Tudomásul kellett vennie, hogy egyetemi tanulmányai helyén új fejezet indult, amelynek mesterei zömmel áldozattal esett, és ebben tudományos kutatói státusukhoz méltatlan könyöklők denunciókként vettek részt. Itt sem volt jobb a helyzet, a pártirányítású történetírás torzulásainak példáit az előző részben már ismertettük. A történeteszeknek történeti „szent könyveket” kellett követniük, és a történelem kijelölt hőseivel ugyanúgy ajánlatos volt foglalkozni, mint ahogy az alakuló cipész- vagy borbélyszövetkezetek is ezek neveivel „ékesítették” cégtáblájukat. Voltak kárhoztatott területek és tiltott témák, mint ahogy a közreműködésre történő meghívást valamilyen sugallatra készülő kiadványba nemhogy nem illett, hanem nem volt tanácsos elutasítani. Ezek a kirakatba szánt kötetek többnyire a hatalomnak időnként a nemzetiségi kérdés megoldásáról szóló nyilatkozatait voltak hivatottak bizonyítani. Munkatársaik közé meghívtak nem párttag, de vitathatatlan szakmai tekintélynek örvendő személyeket is. Ezeknek a köteteknek eklatáns példája az 1972-ben Koppándi Sándor által szerkesztett *A romániai nagypártosság* című kötet. Ebben Jakó Zsigmondtól egy már

korábban megjelent szakmai írást közöltek. De nem volt tanácsos bizonyos nyilatkozatok vagy egyéb írások aláírását sem megtagadni. Ebben a korszakban a becsületes, a szakma szabályaihoz ragaszkodó kutatók túlélési lehetősége az óvatosság és az elvek feladása nélküli alkalmazkodás volt.

Következésképpen megjelenése előtt egy munka három szűrőn keresztül jutott az olvasóig. Ezek sorrendben a következők: a szerző öncenzúrája, amit a kiadóé követ, majd a hivatalos cenzúra mondja ki a végső szót.

A könyvészet tanúsága szerint 1947-től, az Erdélyi Múzeum-Egyesület ellen megindult hajszát, majd az egyetemről történt eltávolítását követően egész 1953-ig Jakó Zsigmondnak nem jelent meg önálló munkája. Az 1951-ben a bibliográfiában feltüntetett munkák középkori forrásközlésében közreműködését említik, ez azonban intézeti kutatói feladataihoz tartozott. 1953-ban a Kolozsvárt kiadott *Sudii și cercetări științifice IV.* kötetében *Istoricul manufacturilor de potasă din Valea Ungurului și Călin* címmel megjelent közleménye tulajdonképpen egy 1950-ben, a magyarmező-tanyai és kalini hamuzsírhuták történetéről írt tanulmányának román változata. (Az eredeti teljes szöveg 1956-ban jelent meg a Gazdaságtörténeti tanulmányok 2. füzeteként.) A tanulmány tárgyát illetően különbözik a szerző addigi munkáitól. Viszont tudományos kutatási módszerét tekintve az általa jól ismert Bánffy család levéltára eredeti iratainak felhasználásával ez a gazdaságtörténeti munkája is írásainak szokott magas színvonalához illeszkedik. Ezt követően, a település- és népiségtörténeti kutatások ellehetetlenítésének idején a Mályusz- tanítvány két másik jeles professzora, Szentpétery Imre és Hajnal István nyomdokain megtalálja kutatásainak fő pásztaít: Hajnalt követve az erdélyi középkori és kora újkori írás és írásbeliség történetének, valamint mind az írás, mind művelői társadalmi szerepének feltárása, az írásbeliség termékei áthagyományozási útjainak vizsgálatát, illetve Szentpétery nyomdokain a korszerű középkori oklevélkiadás meghonosítását. 1955-től már megjelennek az írástörténeté szélesedett útjelző paleográfiai tanulmányai. Az említett évben napvilágot lát a laikus írásbeliség kezdeteiről írt tanulmányának francia változata, a következő évben pedig az eredeti magyar szöveg, illetve román változata. Ugyanabban az esztendőben a DIR már említett két bevezető kötetében közlik pecsétteni és paleográfiai tanulmányát, amelyet szintén ismertettünk a fentebbiekben. Az utóbbi már jelzi azt az új, korszerű paleográfiai szemléletet, amit szerzője a jövőben követni fog. A könyvészetét figyelmesen áttekintő vizsgálódó felfigyelhet arra, hogy az egymást követő írások új kutatási vonulatának összefüggő darabjai, és arra hivatottak, hogy mozaikkockákként alakítsák ki a végső művet, a szintézist. Szó esik ezekben az írásokban (gyakran román változatban is) az új paleográfiai szemléletről, az írásbeliség művelőinek rétegében bekövetkezett változásokról a világi írástudók térhódítása és társadalmi státusuk medszilárdulása vonatkozásában, az erdélyi oklevél-írás fejlődéséről. Sorra kerül az íróanyagok vizsgálata is, de nem marad el a hártát követő erdélyi hagyományos íróanyagok, a papír gyártásának ismertetése sem. Az erdélyi papírmalmok történetének követése elvezeti e papírmalmok által használt vízjegyek azonosításához és rendszerezéséhez. Ennek eredményeként készül el az a munkája, ami véleményünk szerint külön figyelmet érdemel: a *Sudia Universitatis Babeş-Bolyai Series historica* 1962. és 1964. évfolyamaiban két részben megjelent *Az erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlatja*. Ebben a 16. századtól 1848-ig foglalkozik az erdélyi papírgyártással, és közli az addig feltárt és azonosított, a papír provenienciáját jelző, az azt előállító papírmalmok által használt vízjelek hasonmását. (A tanulmány ugyan 1989-ben megjelent a *Levéltári Közleményekben* is, úgy véljük azonban, hogy a mai fejlett technikai lehetőségeket felhasználva a munka új kiadása egy olyan kutatási segédesszközt kínálna a kutatóknak, mint a nyugati világban használt, Briquet összeállításában kiadott vízjel-gyűjtemény.) De nem ma-

radnak ki a vizsgálódásból az írásbeliséget kézírással művelő kódexmásolók sem, ami többek között alkalmat ad az erdélyi Corvinákról szóló írása megjelentetésének, és nem maradnak ki az oklevelek és más iratfajták „scribái” sem, mint ahogy szerepelnek az írást nyomtatásban terjesztő, nyomdák és nyomdászok (Hoffgreff György, Heltai Gáspár, Misztótfalusi Kis Miklós, a szebeni Filip Moldovanu, a váradi Hoffhalterek). Hasonló következetességgel és alapossággal ismertet meg az írásbeliség termékeit megőrző, áthagyományozó levéltárakkal, levéltárosokkal, az iratok kezelésének szabályozásával, de megismerjük írásaiból az erdélyi könyvtárak történetét, a könyveket kezelő könyvtárosok munkásságát, valamint a jeles magánkönyvgyűjtők egész sorát. Ebben a vonatkozásban példaként csupán Batthyány Ignácot és Timotei Cipariut említjük. Végül az önmagukban is értékes mozaikkövekből összeáll a mű. Radu Manolescu társszerzőségével 1971-ben megjelenik a *Scrierea latină în evul mediu* című összefoglaló kötet, gondossan összeválogatott hasonmásokat tartalmazó melléklettel. (Magyarul *A latin írás története* címmel Budapesten adták ki 1987-ben.) Itt foglalkoznunk kell azzal a kérdéssel, hogy az erdélyi vonatkozású latin írás történetét kimerítően ismerő és a munkát alaposan előkészítő Jakó Zsigmondnak szüksége volt-e társszerzőre. A választ a pártállam hivatalos történelemszemléletében találjuk meg. Ilyen jellegű munkát akkor csak az egységes három román ország jegyében lehetett kiadni. Márpedig ennek a szemléletnek az értelmében foglalkozni kellett a Kárpátokon túli, kevésbé elterjedt és ismert latin írásbeliséggel is. Jakó Zsigmond viszont az önmaga által felállított mércének megfelelően ennek a résznek a megírására nem tartotta magát illetékesnek. Ezért választotta társszerzőnek Radu Manolescut, aki jól ismerte a paleográfia általános kérdéseit és kitűnően a Kárpátokon túli latin írásbeliséget. Meg kell állapítanunk, hogy korrekt és jól képzett társszerzőnek bizonyult. A tartalomjegyzékből kiderül, hogy Radu Manolescu foglalkozott az írásbeliség általános alapfogalmaival és a Kárpátokon túli írásbeliséggel, Jakó pedig értékesítette erdélyi vonatkozású, felhalmozott tudását. A jó együttműködést bizonyítja az is, hogy egyeztetés céljából Radu Manolescu Jakó Zsigmond vendégeként hosszabb ideig együtt dolgozott szerzőtársával. A kötet legnagyobb értéke abban áll, hogy folytatva a DIR bevezető köteteiben közölt paleográfiájának módszerét követve hazai anyagon követi a latin írás történetét és szakítva azzal, hogy az írásbeliséget csak a középkor időhatárain belül tárgyalja, a latin írás alkalmazását a 18. század végéig, a reneszánsz írás elterjedéséig nyomon követi.

Ekkor azonban a rá jellemző céltudatossággal és jó szervezőképességgel már előkészítette életműve két kiemelkedő állomásának, a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyveit bemutató munkájának, illetve erdélyi okmánytárának megjelentetését. Mielőtt azonban a két nagy művel foglalkoznánk, vessünk egy pillantást más jelentős munkájára is, miután papírzúzdába juttatta a hetvenedik életévét betöltő Kelemen Lajost köszöntő *Erdélyi Múzeumot*, a hatalom nyilván konjunkturális okokból engedélyezte, hogy az egyetem égisze alatt jelentessenek meg az immár nyolcvanéves Kelemen Lajos köszöntésére egy kötetet. A szerkesztőbizottságba Bodor Andrást, Cselényi Bélát, Jancsó Elemért, Jakó Zsigmondot és Szabó T. Attilát nevezték ki. A kötet szerkesztésének irányítását Jakó Zsigmond végezte, *Az Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára* címmel Kolozsvárt 1957-ben megjelent háromnyelvű kötetnek különös jelentőséget ad, hogy neves magyar, román és német szerzők mellett jelen van benne szinte az egész erdélyi magyar kutatógárda a fiatal kezdőkkel együtt. Jakó maga a Kolozsvár-kutatásban új utat nyitó *Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron (Szempontok reneszánszkori művelődésünk kutatásához)* című tanulmányával szerepel. Meg kell még emlétenünk az ugyancsak Jakó Zsigmond irányításával megjelent más munkákat is. 1979-ben és 1980-ban napvilágot lát Csetri Elek, Jakó Zsigmond és Tonk Sándor, illetve

Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Sipos Gábor és Tonk Sándor szerkesztésében a *Művelődéstörténeti tanulmányok* két kötete. Ezekben is több fiatal, azóta magának nevet szerzett kutató jelenik meg, de Jakó Zsigmond vonatkozásában e vállalkozás azért jelentős, mert szerepelnek benne a már említett tanítványai, részben általa sugallt írásokkal, részben támogatását élvezve. 1966-ban közzéteszi többéves kutatásai eredményeként a gredistyei dák vár maradványai feltárásának történetét. Az *Acta Musei Napocensis* 1968, 1971, 1972. és 1973. évi évfolyamaiban közli *Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiștea Muncelului în anii 1803-1804* című tanulmányát, amelyben a kincstárnak a környékbeli parasztnál feltűnt ókori aranypénzek ügyében folytatott vizsgálatával foglalkozik, és közli a hivatalos jelentéseket, értékeli azok szakszerűségét, kiemelve Ponori Török Pál szerepét a vizsgálatokban. 1975-ben pontot tesz Toroczkay-kutatásaira. A *Korunk* 1975. évi 3. számában megjelenik olvasmányának is érdekesítő, kitűnő forráselemzése, *A torockói legenda* kritikája, amelyben az 1201-es keltezéssel a Toroczkayak javára hamisított kiváltságlevél létrejöttének körülményeit tisztázza. 1979-ben elhagyja a nyomdát a Juhász Istvánnal közös *Nagyenyedi diákok 1662–1848* című kötetük, benne Jakó Zsigmond mintaszerűen összeállított diáknévsorával. Ugyancsak ebben az évben a Benkő Samu, Demény Lajos és Vekov Károly szerkesztésében kiadott *Székely felkelés 1595–1596* című kötetben közli *A székely társadalom útja a XIV–XVI. században* című, kizárólag latin nyelvű forrásokra támaszkodó, egykori népiségtörténeti munkáira emlékeztető tanulmányát. Ugyanakkor ezek az évek a tervezett nagy művek megalkotásának éveit. Hosszú, fáradságos és hozzáértő munka eredményeként elsőként *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)* két kötete jelenik meg 1990-ben Budapesten. A jegyzetírásos, kopott jegyzőkönyvek végigolvasása önmagában sem mindennapi teljesítmény. Bevezető tanulmánya pedig, elkerülve az eseménytörténeti tárgyalás könnyebb útját, az apátságot nem csupán kultúrközpontként és hiteleshehelyként vizsgálja, hanem mint Erdély egyik legnagyobb uradalmát, kapcsolataival, konfliktusaival, társadalmi súlyának és szerepének bemutatásával együtt. A bevezető tanulmányt figyelmesen olvasó például felfedezheti annak magyarázatát is, hogy 1437-ben miért csatlakoztak egyes kolozsváriak a felkelőkhöz. A kötetben közölt regeszták az első nyomtatásban megjelent alkalmazásai annak a regesztatípusnak, amely közli a regesztázott oklevél valamennyi lényeges elemét, beleértve az eredeti formában beiktatott személy- és településneveket, valamint a sajátos megfogalmazásokat. Jól tagolt és részletes mutatói pedig iskolát teremtettek. A magyar, román és német kutatók által egyaránt használható forráskiadvány kalandos úton jutott el a kiadóhoz. A munkát eredetileg Romániában szándékoztak kiadni, ez az elképzelés azonban meghiúsult, viszont egy magyarországi kiadó vállalta a megjelentetést. Az átküldött anyagot azonban a szekuritáté emberei még útközben elkobozták. Jakó Zsigmondnak a rektor előtt kellett megjelennie, ahol nem éppen akadémikus hangvételű „kihallgatás” után visszakapta regesztáit. Végül is az utolsó pillanatban, amikor a romániai események már kibontakozóban voltak, két vállalkozó fiatal történésznek, Kulcsár Árpádnak és Tringli Istvánnak sikerült átvennie a határon a kéziratot. A másik nagy munka, az *Erdélyi okmánytár* első kötete 1997-ben jelent meg, a harmadik kötet halála évében, 2008-ban. Ennek regesztái azonos szempontok alapján készültek, mint kolozsmonostori köteteké. Értéke teljessége miatt felbecsülhetetlen, az erdélyi középkorkutatás számára pedig nélkülözhetetlen. Megalkotásához egykori munkahelye, a Magyar Országos Levéltár példás támogatását élvezte. A kilencvenes években, versenyben az idővel, a Borsa Iván irodájával egy szinten szóbat biztosítottak számára, és a folyamatos anyagellátás biztosítására beosztották melléje Csukovits Enikőt s ennek ő fáradhatatlanul és hozzáértéssel eleget is tett. Az is hozzátartozik a teljességhez, hogy megemlít-

sük azt a segítséget, amit Borsa Ivántól és Szentgyörgyi Máriától kapott, akikkel állandóan konzultált.

Írásunk elején elmondtuk, hogy a historikus Jakó Zsigmond értékelése nem a mi feladatunk, hanem a tudománytörténeté. Mi csak azt az utat kíséreltük meg követni, munkássága határköveinek megemlítésével, amelynek lezárultával most már egyértelműen elmondhatjuk: kora erdélyi tudományosságában az ő nevével vált azonosná a korszerű medievisztika és az igényes, hiteles forrásközlés.

■ JEGYZETEK

1. Katalin Péter: Zsigmond Jakó 70. Jahre. In: Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. Herausgegeben von Kálmán Benda, Thomas von Bogyay, Horst Gaddl, Zsolt K. Lengyel. I–II. Studia Hungarica 31–32. München, 1997–1988. I. 11–16. (A továbbiakban Forschungen)
2. Zsolt K. Lengyel: Bibliographische Hinweise zum Gesamtwerk von Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. In Forschungen II. 250–253, 272–273.
3. Kovács András, Sipos Gábor és Tonk Sándor (szerk.): Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kvár, 1996. 578–604. (A továbbiakban Emlékkönyv) Erdélyi Múzeum (EM) 2006/3–4. sz. 842.
4. Történepsz pályák. Beszélgetés Jakó Zsigmond kolozsvári történeztanprofesszorral. (Kosza László és Orbán Imre interjúja). Aetas 1986. 3. 58–73.; „... pályám egy nagy kaland volt”. Lupescuné Makó Mária beszélgetése Jakó Zsigmonddal. EM 68(2006). 3–4. 16–26. (A továbbiakban Jakó 2006)
5. Bár nem tartotta számon a termést, kifejezetten értékelte Mester Zsolt 1979-ben megjelent Koppantó című regényét, amit a második világháborút követő kettős nyomás alatt élő magyar társadalom krónikájának tekintett.
6. A második világháborút követően a barnát felváltó vörös embervadászat másokkal együtt az említettek legtöbbjén kívül a magyar tudományosság más kiválóságait is célba vette, kétségbe vonta eredményeiket, meghurcolta, munkahelyükről eltávolította őket. Jellemző erre, hogy ebben a hárszabán Zsolt Béla költő és politikus Hóman Bálinttal szembeni féktelen gyűlöletében az egyetemi történettudomány minősíthetetlen módon bemocskolta. Az ügyben a történelem szolgáltatott igazságot. Az üldözöttek értékálló alkotásai ma is a tudományosság fémljelzett eredményeinek számítanak. De ki keresi a könyvtárakban Zsolt Béla verseit vagy politikai „remekeit”?
7. Jakó Zsigmond levéltári szerepét és munkásságát illetően tanulmányán kívül lásd még: Kiss András – Wolf Rudolf: Arhiva Muzeului Ardelean 1842-1950. In: Din istoria arhivelor ardelenene; 75 de ani de la infiintarea Arhivelor Statului Cluj. Red. Ioan Drăgan – Ioan Dordea. Cluj-Napoca, 1995. 109–136; Kiss András: Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának kialakulása és története. In: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei. Szerk. Sipos Gábor. Kvár, 2009. 183–237. (A továbbiakban Kiss 2009)
8. Lásd Emlékkönyv. II. fejezet.
9. Jakó Zsigmond és Valentiny Antal: A torockószentgyörgyi Torockzay család levéltára. Kvár, 1944.
10. Belső-Szolnok és Doboka megye magyarsága az újkorban. In: Szolnok-Doboka magyarsága. Szerk. Szabó T. Attila. Dés-Kvár, 1944.
11. Az Aranyos mente múltjából. Művelődés 24 (1971). 6. 7–11.
12. Egyetemi jegyzeteit és oktatási segédleteit illetően lásd Emlékkönyv. Könyvészet IV. fejezet.
13. A tanítvány tanúságtételét tanáráról lásd Sipos Gábor: Dacia dat tumulum – Erdély adja a sírt. EM LXX. (2008). 3–4. sz. 99–100; A hársongárdi munkálatokra vonatkozóan I. Kiss András: Hársongárdi krónika. In: Uő: Források és értelmezések. Buk., 1994. 119–123, 358. Nem tartozik ugyan Jakó Zsigmond egyetemi tevékenységéhez, de itt kell megemlítenünk, hogy az említett hársongárdi munkálatokat követően ő szervezi meg a temető régi, jellegzetes és jeles személyeket fedő sírlelékeinek rendszeres összeírását. Gaal Györgyöt, Imreh Magdát, Sipos Gábort és Szócs Jánost bízta meg a százévesnél régebb és számbavételre érdemes sírok összeírásával. Ekkor még nem jelent meg Herepei János 1988-ban napvilágot látott A Hársongárdi temető régi sírkövei című kötete, amely Kohn Hillel és Zsakó Gyula A kolozsvári Hársongárdi temető sírkövei 1700-ig című, az EM 1911. évfolyamában megjelent közleményével jelenleg is a temető régi sírlelékeinek alapvető munkája. A későbbiekben Gaal György közleményei ismertetik a temető kiemelkedő jelentőségű sírlelékeit, és sajnos gyakran kell beszámolnia a pusztításokról is.
14. A DIR folytatásaként a Documenta Romaniae Historica című sorozat kötetei közlik a középkori forrásokat. Az erdélyi viszonylatban továbbra is C-vel jelölt sorozatban az eredeti latin szöveget annak román fordítása követi, a jelzetben pedig megnevezik azt a levéltárat, amely a közölt anyagot őrzi. Ezzel megfelelnek a tudományos kutatás követelményeinek.